

הרמב"ם הלכות חמץ ומצה פ"ח

"...ואומר הקורא מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות, שבכל הלילות אין אנו מטבילין אלא פעם אחת, הלילה הזה שתי פעמים. שבכל הלילות אנו אוכלין חמץ ומצה, הלילה הזה כולו מצה. שבכל הלילות אנו אוכלין בשר צלי שלוק ומבושל, והלילה הזה כולו צלי. שבכל הלילות אנו אוכלין שאר ידקות, הלילה הזה מרורים, שבכל הלילות אנו אוכלין בין יושבין בין מסובין, הלילה הזה כולנו מסובין".

פרק ח' הל' ב'

צפנת פענח

הלכה ב' שבכל הלילות כו'. וכא דלא חשיב צמסנה, זה משום דכא כוכ מחלוקת בפסחים ד' ק"ח ע"א, אי תרתי כסי קמאי צעי כסיבה וא"כ עדיין לא הסבו כלל,

ביאורים

רבינו בא לבאר, למה המשנה לא מזכירה את השאלה על הסיבה בסדר השאלות.

שבכל הלילות אנו אוכלין בין יושבין בין מסובין, הלילה הזה כולנו מסובין, והא דלא חשיב במשנה את השאלה על ההסיבה, בין סדר השאלות שנאמרו במשנה בפסחים קט"ז ע"א, זה משום דהא הוה מחלוקת בפסחים ד' ק"ח ע"א, אי תרתי כסי קמאי בעי הסיבה, שאמרו:

"איתמר מצה צריך הסיבה, מרור אין צריך הסיבה, יין איתמר משמיה דרב נחמן צריך הסיבה, ואיתמר משמיה דרב נחמן אין צריך הסיבה, ולא פליגי, הא בתרתי כסי קמאי, הא בתרתי כסי בתראי, אמרי לה להאי גיסא ואמרי לה להאי גיסא, אמרי לה להאי גיסא, תרי כסי קמאי בעו הסיבה, דהשתא הוא דקא מתחלא לה חירות, תרי כסי בתראי לא בעו הסיבה, מאי דהוה הוי, ואמרי לה להאי גיסא, אדרבה תרי כסי בתראי בעו הסיבה, ההיא שעתא דקא הויא חירות, תרי כסי קמאי לא בעי הסיבה, דאכתי עבדים היינו קאמר, השתא דאיתמר הכי ואיתמר הכי, אידי ואידי בעי הסיבה".

אשר על כן, כתב רבינו וא"כ, הואיל ובגמ' יש מחלוקת, אם שתי כוסות ראשונות צריכות הסיבה, הרי שבזמן המשנה עדיין לא הסבו כלל, לפיכך אין המשנה מזכירה את השאלה על הסיבה.

צפנת פענח

וגם י"ל דמנהגם היה לאכול כל השנה צהסיבה כמ"ס וא"ס.

ביאורים

טעם נוסף, למה במשנה לא הוזכר השאלה על הסיבה, כותב רבינו: וגם י"ל, דמנהגם היה לאכול כל השנה בהסיבה, כמ"ס ברכות דף מ"ו ע"ב: "א"ל ריש גלותא לרב ששת אע"ג דרבנן קשישי אתון, פרסאי בצרכי סעודה בקיאי מינייכו".

ומפרש רש"י (בד"ה אף על גב דרבנן אתון), פרסאי צרכי סעודה בקיאי מינייכו בזמן שכן שתי מטות, וכתב: "רגילין היו לאכול צהסבה על לזו כשמאלית מוטב ורגליו לארץ, איש איש על מטת אחת".

על פי האמור, לכן המשנה אינה מזכירה השאלה על ההסיבה, מאחר ובזמן המשנה נהגו לשבת כל השנה בהסיבה, אבל הרמב"ם שכתב את השאלה על ההסיבה, מדבר בזמן בית המקדש, שלא היו נוהגים לאכול כל השנה בהסיבה, לכן כתב את השאלה על ההסיבה.

ומסיים רבינו את דבריו וכתב: וא"ש¹, כוונתו לאמור, כי על פי האמור בטעם השני דלעיל, יש ליישב את דברי הרמב"ם שנקט בשאלה על המרור, וכתב: "הלילה הזה מרורים", ושינה מלשון האמור במשנה "הלילה הזה כולו מרור", מפני שהרמב"ם מדבר בזמן שבית המקדש היה קיים כדכתיב: "ומצות על מרורים יאכלהו" (שמות י"ב ח.). לכן נקט לשון "מרורים", מצוה מן התורה לאכול עם הפסח גם מצה ומרור. ואילו המשנה מדברת בזה"ז, לכן נקטה בלשון "הלילה הזה כולו מרור"².

¹ כדברי רבינו, ראה פירוש הגר"א להגדה של פסח שתירץ כן, והוסיף שעכשיו שבטלה שאלת צלי ואין דרכנו להיסב, קבעו בהגדה שאלת מסובין להשלים מנין ד' שאלות כנגד ד' גאולות וד' כוסות וד' בנים, וכע"ז כתב בעל "ערוך השולחן סי' תע"ג סכ"א וראה מועדים וזמנים סי' רנ"ד.

² בביאור הדברים נביא את דברי רבינו שכתב בספרו "צפנת פענח" ח"ב קונטרס השלמה חלק ד', עמוד 28, טור ב': "דבזמן פסח יש במצה ומרור ב' גדרים, גדר מצוה וגדר מכשירי פסח... ובוה לשון רבינו בהל' חמץ פ"ח ה"ב, בשאלת הבן, בזמן המקדש נקט לשון מרורים ובנוסף הגדה בזמן הזה נקט לשון מרור, דבזמן הפסח יש באכילת מרור שני גדרים מצוה ומכשיר".

בשביל תנוקות שלא ישנו (ק"ט.) ור"א אומר שם חוטפין מצות בלילי פסחים בשביל תנוקות שלא ישנו ור"ע היה מחלק קליות ואגוזין לתנוקות בע"פ כדי שלא ישנו וישאלו וטעמו של דבר לפי שראינו שהתורה הקפידה על שאלות הבנים בלילה הזה כדכתיב כמה פעמים כי ישאלך בנך וגו' וכל עיקר סיפור יצ"ם הוא ע"י שאלות הבנים ותשובות האב דע"י זה נתבררה האמונה המתורה לפיכך עשו כל הפעולות שהתנוקות יהיו ערים ולא ישנים בעת הסדר וכך חובה עלינו לעשות וענין חטיפת מצה פירש"י ורשב"ם שאוכלין מרר או מגביהין את הקערה והרמב"ם בפ"ו כתב חוטפין מצה זה מיד זה ע"ש (וזהו המנהג שהתנוקות חוטפין האפיקומן מתחת הכר עה"י סק"ב) :

ג ויסדר שולחנו בכלים נאים כפי כחו דאע"ג דבכל ימות השנה טוב למעט בכלים נאים זכר לחורבן מ"מ בליל פסח עושין כל סימני חירות ואף אם יש לו כלי כסף במשכנות אם אין הבעלים מקפידין ראוי להעמידן על השלחן בליל פסח וזהו הטעם שהצריכו חז"ל הסיבה מפני שכך היה בימיהם שכני חורין היו אוכלין דרך הסיבה על כרים וכסתות דרך גדלות ולכן יבין מושבו מבעוד יום ומקום המושב שיהיה בהסיבה דרך חירות ודע שהטור כתב בשם ראב"ה דבומה"ז במדינתנו שאין רגילין לאכול בהסיבה א"צ להסב ע"ש אבל כל רבותינו לא ס"ל כן ואדרבא נלע"ד דכיון שמצוה לעשות שינויים בליל זה כמ"ש הרמב"ם בפ"ו שצריך לעשות שינויים בליל זה כדי שיראו הבנים וישאלו א"כ אין לך שינוי טוב מהסיבה שאין אנו רגילים בזה ועכשיו עושין אותו וראיה לזה שהרי במשנה (קט"ו.) בשאלת מה נשתנה לא הוזכרה שאלת ההסיבה ובנוסחא שלנו ישנה והטעם דבזמן המשנה לא היתה שינוי ולא היה לבן מה לשאול על זה אבל עכשיו שואל על השינוי ולכן העיקר בדברי רוב הפוסקים שחיוב יש בהסיבה :

ד ועוד ראיה ברורה דצריך הסיבה ממשנה דערבי פסחים ששינוי דאפילו עני שבישראל לא יאכל עד שישב כלומר דלא תימא כיון דעני הוא ואין דרכו בהסיבה א"צ הסיבה קמ"ל דלא וה"ה לדין ורבינו הרמ"א בסעיף ב' כתב דאפילו עני שאין לו כרים יסב (כ"ז.) על השפסל עכ"ל כלומר יעשה איזה הסיבה כל דהוא על השפסל להניח בגדו או חפץ אחר ובלבד שלא יהא בלא הסיבה דהסיבה מעכבת (הנ"ה כתב לחל אינו מיסב ודחו דכרוי ה"י והכנה"ג חל הט"ו והמג"א הביאו זה ונלתינו נוהג להסב אך לא נריבוי כרים וכלבישת הקיט"ץ יש דיעות ויכול לעשות כרוננו ודו"ק) :

ה כשהוא מיסב לא יטה על גבו ולא על פניו שאין זה דרך הסיבה ולא דרך כבוד אלא על צדו ולא על ימינו אלא על שמאלו דעל ימינו יש סכנה משום דהושם הוא על צד ימין וכשהוא מטה על ימינו נפתח

הכובע שעל הקנה מאליו והמאכל צריך ליכנס לושם ואם יטה על ימין יכול להקדים כניסת המאכל אל הקנה מאל הושם ויבא לידי סכנה ולכך זה דרך השרים להטות על צד השמאלי והסיבת ימין לא שמה הסיבה (גנו' ק"ח. ע"ט ודו"ק) ודע דבהסיבה אין חילוק בין איטר לאחר דאע"ג דבידיו הוא הפוך מכל אדם אבל לא באיברים הפנימים ולכן גם האיטר צריך להסב על צד השמאלי של כל אדם (ויכול לסמוך על ירך סנירו) : ו אמרו חז"ל (ק"ח.) אשה אצל בעלה אינה צריכה הסיבה ואם אשה חשובה היא צריכה הסיבה ופירש"ם דמפני שכפופה לבעלה א"צ הסיבה ואשה חשובה מקרי כשבעלה מתפאר בה וגדולה במעלה יותר ממנו וא"כ אינה כפופה לו וצריכה הסיבה ומטילא דאשה שאין לה בעל כל אשה צריכה הסיבה וכן אם אין הבעל בביתו כל אשה צריכה הסיבה אבל בשאלתות (פ' נו) כתב אשה א"צ הסיבה דלאו דרכיהו דנשי למוגי ע"ש ועל כל הנשים קאי הגירסתו לא היתה אשה אצל בעלה אלא אשה סתם וכן הוא ברי"ף והטעם משום דאין דרכן להטות על צידן ואם אשה חשובה היא כלומר גדולה בנוי או בעושר באשה חשובה שבפ' אין מעמידין (כ"ה.) שדרכה להטות צריכה הסיבה כאיש ועכשיו אין דרך נשים בהמיתה כלל ואין נשים שלנו עושות הסיבות ורבינו הרמ"א בסעיף ד' כתב דנשים שלנו מקרי חשובות וצריכות הסיבה רק שסומכות על ראב"ה דבומה"ז אין להסב עכ"ל וזהו מהמרדכי ולענ"ד קשה לומר כן דא"כ למה האנשים לא סמכו על ראב"ה ועוד דהוא ריעה יחידאי אלא נראה שסמכו על השאלתות והרי"ף לפי גירסתם וחשובה לא שנית ואפילו אם היא חשובה אינה מחוקת עצמה כן :

ז בן אצל אביו צריך הסיבה אפילו הוא גם רבו מובהק דמסתמא לא קפיד אא"כ יודע שמקפיד ותלמיד אצל רבו א"צ הסיבה דמורא רבך כמורא שמים ואין לו להסב בפניו דזהו כנוטל שררות לעצמו ואפילו אינו רבו מובהק אא"כ נותן לו רשות דאו אם ירצה יכול להסב אבל אם אינו רוצה לא כפינן ליה שיכול לומר שאף ברשותו אין לי העזה להסב בפניו וגם הרב אינו מחוייב ליתן לו רשות מפני שכן הוא דרך התורה שהתלמיד יתיירא מרבו יראת המעלה ואם יושב אצל ת"ח המפולג בדורו אפילו לא למד ממנו כלום ואינו רבו דינו כרבו וא"צ הסיבה מפני שגם עליו מוטל יראתו ופשוט הוא דכל זה הוא באוכלין על שלחן אחד אבל אם אוכל על שלחן בפ"ע אפילו באותו חדר צריך הסיבה דכנה"ג לא מייחזי כהתנשאות בפני רבו והשמש אע"פ שמתעסק בצרכי בית וצריך לקום ממקומו בכל שעה מ"מ צריך הסיבה בעת אכילתו ושתייתו (והכ"מ בס"ו פירש הטעם משום דכל הקונה ע"ע כקונה חדון לעצמו ע"ס וגרסה שהכנות הוא מטעם שכפוף להכנה"ב והייתי חומר שפסור ולא חבין דמאי עיינות זל"ו וכי גריע הוא משארי פועלים שחייבין בהסיבה כדליתא

4

יח ואחר שיקדש נומל ידיו לצורך מיבול הראשון ולא יברך ענ"י ואף מי שאינו נוהר בכל השנה במיבולו במשקה ליפול ידיו בפסח יפול ידיו שהרי כמה שינויים אנו עושין כליל זה ועניין המיבול הוא כדי שישאלו התנוקות למה זה מובלין קודם האכילה מה שאין דרך לעשות כן דכבר נתבאר דהתורה הקפידה כליל זה על שאלת הבנים ויקח מהכרפס פחות מכזית ומטבילו בחומץ או במי מלח ומברך בורא פרי האדמה ומכוין בברכה זו לפטור גם המרור מברכה אף שמעיקר הדין בלא"ה א"צ מרור ברכה כיון שהוא בתוך הסעודה ובהכרח לאכלו ה"ל כדברים הבאים בתוך הסעודה שא"צ לכרך ומ"מ יכול לפטור כי אולי כיון שהמרור בא למצוה ולא לשם אכילה אינו כדברים הבאים מחמת הסעודה :

יט וזה שכתבנו שלא יאכל כזית המעם כדי שלא יבא לידי חיוב ברכה אחרונה די"א דכשיאכל כזית צריך ברכה אחרונה ואינו דומה לפרפרת שקודם הסעודה דברה"ט"ו פוטרנו שבכאן יש הפסק גדול באמירת ההגדה וי"א שא"צ לכרך דההגדה לא היו הפסק כיון שהוא מעניין הסדר ולפיכך לא יאכל לכתחלה כזית ואם אכל לא יברך ברכה אחרונה דפסק ברכות להקל והרמב"ם בפ"ח כתב שיוכל כזית וכל המסובין יאכלו כזית לכל אחד שאין אכילה פחותה מכזית (מ"מ) והטור ועוד ראשונים חלקו עליו דכיון דמיבול זה אינו אלא להכירא למה צריך כזית עוד כתב הרמב"ם שמיבול זה בחרוסת והטור כתב שא"צ בחרוסת ומנהגינו כהטור :

ך ואחר המיבול לוקח המצה האמצעית ויבצענה לשנים ומסר חציה לאחר לשמרה לאפקומן ומנהגינו להניחה תחת הכרים של החסיכה וכו' למשארותם צורות בשמלותם על שכמם ולכן יש שמנביהין החציה של האפקומן על הכתף כרנע וחציה השנייה ישים בין שתי השלימות ויגביה הקערה שיש בה המצות או המצות לבדן ויאמר הא לחמא עניא עד מה נשתנה ועיקר הנוסחא היא הא לחמא כמ"ש ויאמר בלשון שמכינים הנשים והקמנים או יפרש להם הענין וכן עשו הגדולים ועכשיו שנתרבו הדפוסים ונדפס ההגדה בלשון לעז וכל הנשים והתנוקות שלנו קוראין מעצמן לא נהגו לבאר להן כי הן יודעות בעצמן לקרות ולהבין עניין יציאת מצרים :

כא ואחר אמירת כהא לחמא יסיר המצה מעל השלחן וזהו לפי מנהגם שהיה להם שולחנות קטנות והיו עוקרין את השלחן ועכשיו מכסין הפת במפה וזהו במקום עקירת שלחן וגם זה כדי שיראו התנוקות וישאלו למה עוקרין השלחן הלא עדיין לא אכלנו ומיד מוונין לו כוס שני כדי שישאל הבן למה מוונין כוס שני הלא עדיין לא אכלנו ועכשיו אין רגילין בשאלה זו אלא שואלין מה נשתנה ועניין מה נשתנה כעניין מה

דכיון שהקלה הוא עב אין מעם מרירותו נפסד ע"י שמתייבש אבל אין יוצאין בקלה מבושל לפי שע"י הבישול נפסד מעם המרירות לנמרי ואע"ג דחזרת אין בו מרירות כלל זהו מפני שמבעו כך אבל זה שיש בו מרירות כשנפסד המרירות שבו אין זה מרור שהרי נשתנה מגידולו וכבוש כמבושל ואין יוצאין בו ויש שני מיני כבוש האחד הכבוש בחומץ וציר זמן כבישה זו הוא מעט רק כשיעור שיתנו על האש ויתחיל להרתית והשני הכבוש במים וכבישה זו צריך מעל"ע ולכן יודרו שלא להניח התמכא במים מעל"ע ויש שנרחקין לומר דתמכא אף שנשרה מעל"ע לא ישתנה ואינו עיקר וכל ששרוי מעל"ע אין יוצאין בו וכן הסכימו הגדולים (מנ"א סקי"ד וס"י סק"ך ע"ש שגדוק לישב המנהג ודבריו דמוקים ויכול להוציאם קודם המעל"ע ועמ"ש הגר"ז סעיף כ"ט ודו"ק) :

כב כל הדינים שישנם במצה ישנם במרור לפיכך יוצאין בדמאי ובמעשר ראשון שניטלה תרומתו ומעשר שני והקדש שנפדו הכל כמו שנתבאר בס"י תנ"ג וכל מה שנתבאר שם שאין יוצאין במצה אין יוצאין במרור ג"כ ואע"ג דמצה דאורייתא ומרור דרבנן כל דתקון רבנן כעין דאורייתא תקון כדאיתא בגמ' (ג"ט :) ואין לתמוה על מה שעיקר מצוה בחזרת והא אין בו מרירות והתורה אמרה מרור אך באמת שם מרור כולל שני דברים מרירות המעם וקישוי שסופו להקשות ועבורת פרך שבמציים היתה תחלתה רך וסופה קשה בפירש"י בחומש וחזרת היא תחלתה רך וסופה קשה לפיכך היא עיקרה של מרור וזהו כוונת הש"ס שם (ג"ט . ע"ש ודו"ק) :

יז חרוסת צריך להיות עב וכו' לפי ששנתעברו בו אבותינו במצרים כדכתיב בחומר וכלבנים ואח"כ צריך לרכבו במשקה וכו' לדם ששפכו המצרים מישראל כדכתיב כל הבן הילוד היאודה תשליכוהו וגם היו נוחנים ילדים בבנין כמבואר באגדות ויש לעשות החרוסת מפירות שישראל נמשלו בו תאנה ואגוז תמרים ורמונים ואצלינו שאין אוכלים פירות יבישים עושים מאגוזים ושקדים על שם ששקד הקב"ה על הקץ לעשות ומתפוחים על שם תחת התפוח עוררתך שהיו ילדים שם בניהם כדאיתא בפ"ק דסוטה ויתן בו דבר של קיוהא כיון וחומץ וכו' לשיעבוד שהיו שיניהם של ישראל קהות מגדל השיעבוד ונותנין בו תבלין הדומין לתבן כמו קנמון וזנגביל שקורין צימרינ"ג ואינגבע"ר שאינן נדוכין היטב ויש בתן לאחר הדיכה ארוכין קצת וכו' לתבן שלא נתנו לנו ככתוב בתורה ואם חל פסח בשבת צריך לרכך החרוסת מבעוד יום דבשבת אסור מפני שהוא כגיבול ואם לא ריכך מבעוד יום יתן המשקה לתוכו ולא יערבנו בכף וגם זה ליתן מקודם המשקה :

מה גדלו מעשיך ה' מה טובו אוהליך יעקב על הרך
 ההתפעלות וכן בבאן נתפעל מה גדלו השינויים
 בלילה הזה ובמשנה יש שאלת צלי ואין בה שאלת
 הסיבה לפי שאכלו הקרבן פסח והיו רגילים תמיד
 בהסיבה ועכשיו לא שייך שאלת צלי וישנו שאלת
 הסיבה לפי שאין אנו רגילים תמיד בהסיבה ואם אין
 חכמה בכן לישראל אכיו מלמדו לשאול ואם אין לו בן
 תשאל הבת ואם אין לו בת תשאלנו אשתו או אחר
 היושב על השלחן ישאלנו מפני דהתורה הקפידה
 שעניין וכירת יצ"ם בלילה הזה תהיה ע"י שאלה
 ותשובה אך אם אין מי שישראל שואל ומשיב לעצמו
 וכשיש שואל א"צ הוא להגיד המה נשתנה אלא
 מתחיל עבדים היינו (ולא יאמר הלילה הזה כולו מרור אלא
 הלילה הזה מרור) :

לפסח וכשיגיע ללפיכך מנביה כל אחד כומו ביד עד
 שיגיע לגאל ישראל ואצלינו מניחים הכוס על השלחן
 כשמגיע להלל ואח"כ בהנכחה נוטלין בידו עד נאר
 ישראל וכן כשאומרים והיא שעמדה אוחזין הכוס בידו
 והעניין דכל מקום שמזכירין הישועה נוטלין הכוס
 כעניין כוס ישועות אשא ובשם ה' אקרא כי כל
 השמחות הוא על היין כדכתיב ויין ישמח וגו' ויש
 בזה גם עניין עמוק הנוגע לאמונתנו המתורה דכתיב
 ה' הוא האלהים דאלהים בנימ' הפבוע ותביאור דאף
 הטבע שלנו אינה מבעית אלא בהשגחת שם הויה
 ברוך הוא והוא עיקר גדול כמובן וכוס הוא בנימ'
 אלהים וכשנוטל הכוס יכסה הפת שלא יראה בושתו
 כמו בקידוש אבל בסיפור ההגדה צריך להיות הפת
 מגולה לראות הלחם עוני :

בב כשמסיים השואל מה נשתנה מגלה הפת ומתחיל
 לומר עבדים היינו בקול ובהתפעלות ובשמחה
 ובחדה ועיקר אמירת ההגדה הוא שע"י יציאת מצרים
 נשתעבדנו עד עולם לדורי דורות לד' ולתורתו ואנחנו
 עבדיו והיו מדין גמור כי בן חורין אינו נקנה לעבד
 בע"כ אבל מי שהיה עבד לאחד ולקחו אחר מבעליו
 לו לעבד א"צ דעת העבד ונקנה לו בע"כ של העבד
 במבואר ביו"ד סי' רס"ו ועתה כיון שהיינו עבדים
 לפרעה והקב"ה פדה אותנו מידו ולכן בע"כ אנחנו
 עבדיו והיו שאמר הכתוב כי לי בני עבדים עבדי הם
 אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים כלומר כי לי בני
 עבדים בע"כ שלא ברצונם מפני שהוצאתים ממצרים
 שהיו שמה עבדים ולכן בכל דור ודור חייב לראות
 עצמו כאלו הוא יצא ממצרים ונקנה לו להקב"ה
 לעבד עולם ואינו רשאי לפרוק עול התורה מעל
 צוארו ומביא ראיה מקרא דבעבור זה עשה ה' לי וגו'
 וזה קאי על כל דור ודור ולפי שמי שירצה להתעקש
 יכול לומר דקאי רק על הדור שיצא ממצרים כשאלת
 הרשע שאומר מה העבודה הזאת לכם כלומר הלא
 אתם לא יצאתם ממצרים ולזה מביא ראיה מקרא
 דזאתנו הוציא משם דמסיים לתת לנו את הארץ
 והרי כל יוצאי מצרים מתו במדבר אלא וודאי דאכל
 דור קאי (וזה שאמר רבא בגמרא (קט"ו) :) ולאותנו
 הוציא משם וד"ק) :

כד וכשמגיע לדם ואש ותמרות עשן נוהגין לזרוק
 מעט מן הכוס באצבע על שם אצבע אלקים היא
 וכן בעשרה מכות וכן ברצ"ך עד"ש באח"כ ויש בכלול
 מ"ו שפיכות ויש בזה סוד ויש נוהגין לשפוך מן הכוס
 בעצמו ויש נוהגין לשפוך באצבע הרביעי שהוא
 קמיצה ויש נוהגין באצבע החמישי שנקרא זרת (עמ"ל
 סק"ח) ודעביר כמר עבד ודעבד כמר עבד :

בה בהגדה כשאומרים יכול מר"ח צ"ל מקודם והגדת
 לבניך דאמקרא זה קאי כפבואר במכילתא וכן לא
 יאמר שכנגד ארבעה בנים יכו' אלא כנגד ארבעה
 בנים דהוא עניין בפ"ע ולאו אדלעיל קאי וצריך
 שיאמר ונאמר לפניו שירה חדשה כמג"ל הנו"ן דאעבר
 קאי על יצ"ם (מג"ל סק"ו) ויאמר מן הזבחים ומן
 הפסחים דחגיגה קודם לפסח דפסח נאכל על השוכע
 ובמוצאי שבת יאמר מן הפסחים מקודם דאין חגיגה
 דוחה שבת ויש שרוצה לומר דעל שנה הקודמת קאי
 ואינו כן כמו שבארנו בביאור ההגדה בס"ד :

בן וחולקין את ההלל מקצתו קודם אכילה ומקצתו
 לאחר אכילה מפני שאין אנו מברכין על ההלל
 לכן אומרים מקצתו מקודם כדי שתסוב ברכת אשר
 גאלנו גם על ההלל ועד היכן אומר מקודם הסעודה
 עד למעינו מים ובתוספתא מפורש הטעם ובארניהו
 בס"ד בביאור ההגדה ויש נוהגים לומר ההלל בבהכ"נ
 ע"פ הירושלמי ומנהג יפה הוא ולכן אין מברכין על
 ההלל שבסעודה מפני שכבר ברכו בבהכ"נ ואנהנו
 שאין אומרים הלל בבהכ"נ היה מן הדין לברך על
 ההלל שבסעודה אלא שלא נהגו כן וזה ההלל אומרים
 בישיבה אע"פ שבבהכ"נ אומרים בעמידה :

בב כשמגיע למצה זו צריך להגביה המצה והעיקר
 הפרוסה שהיא כלחם עוני כדי להראותה להמטובין
 שתתחבב המצה עליהם וכן כשיגיע למרור זה אבר
 בפסח אין להגביה הורוע שלא יהא נראה כמקדושו

תעד דין אם מברכין על כוס שני אם לאו . ובו נ' סעיפים :

ואין מברכין על הנפן כי אם אחר כוס רביעי עכ"ל
 דס"ל דהגדה והלילא לא הוי הפסק ולקויכך ברמה של
 קידוש פומרת מברכה את הכוס השני וברכה שעל כוס
 שלישי

א כתב רבינו הב"י שותה כוס שני ואינו מברך עליו
 לא ברכה ראשונה ולא ברכה אחרונה שאין מברכין
 בפח"ג אלא על כוס של קידוש ועל כוס של ברהמ"ו

Connection between freedom and sharing with others

1. *Hegyonei Halacha Hagaddah*
R' Yitzchak Mirsky

כל דכפין ייתי ויבל, כל דצריך ייתי ויפסח. שאלו רבים, וכי זו השעה היפה להזמין אורחים לסעודה, כשבעל הבית כבר יושב בביתו, יפה היה להכריז כך ברבים, כשוק או בבית הכנסת, ולא בביתו? ביאר ר' יעקב מאיר פאדווע⁶⁶ שהיה אב"ד בבריסק, שאין אמירה זו מכוונת לאורחים ביחוד. אלא כיון שבליל פסח מצוה להרבות בסימני חירות, אמירה זו לדעתו מנימוסי חירות היא עכ"ד. והוא על דרך מה שכתב הריטב"א⁶⁷ במשמעות הא לחמא עניא: "שאנו אומרים... במצרים היה לנו לחם צר ומים לחץ, במידה כמשקל וכמשורה, ועתה יש לנו אכול ושבוע והותר לחם ויין ודרך חירות". ונראה שדבר זה היה מכריז בעל הבית⁶⁸ בפני בני ביתו⁶⁹, ואומר שיש לו לסעודתו די והותר, ויכול גם להזמין אחרים לסעודתו, והוא מנהג חירות.

שם) בשאלה מה גיתוסף במצות סיפור יציאת מצרים שבליל חמישה עשר שאינו נוהג בכל יום, ומהו החילוק ביניהם.

ומרגלא בפומי דהגר"ח זצ"ל ששתי מצוות אלו חלוקים בשלושה דברים. א) מצות זכירת יציאת מצרים היא לומר בקצרה שיצאנו ממצרים ואילו מצות סיפור יציאת מצרים היא לספר בארוכה את כל הנסים שאירעו לאבותינו במצרים. ב) מצות זכירת יציאת מצרים היא לבין עצמו ואילו מצות סיפור יציאת מצרים מצותה היא לספר לבנו ולאחרים, מדין והגדת לבנך. ג) מצות זכירת יציאת מצרים מצותה היא לקבל עליו מלכות שמים ע"י זה שמזכיר יציאת מצרים, והיא חלק ממצות קריאת שמע (כמו שביארנו לעיל אות כ"ו), ואילו מצות סיפור יציאת מצרים היא מצוה בפני עצמה לספר ביציאת מצרים.

Difference between remembering exodus and telling story of exodus

2. *Siach Ha'Grid*
Rabbi Soloveitchik

כ"ו) בענין מצות זכירת וסיפור יציאת מצרים. ישנן שתי מצוות בענין יציאת מצרים, מצות זכירת יציאת מצרים הנוהגת בכל יום, ומצות סיפור יציאת מצרים הנוהגת בליל חמישה עשר בניסן כמצוה בפני עצמה. וכבר דנו האחרונים (מנחת חינוך מצוה כ"א ובמראה מקומות שהביא

בי רב יוסף) הוא משום דהגדה הוא לשון של שבח והודאה, כמו (דברים כ"ו, ג') הגדתי היום לה' אלוקיך, שתרגם בתרגום ירושלמי אודינן ושבחינן יומא הדין (בתרגום יונתן אודינן יומא דין), וכבר העיר בזה האבודרהם בסדר ההגדה. והיינו משום דהלל והודאה הם חלק ממצות סיפור יציאת מצרים. משא"כ במצות זכירת יציאת מצרים לא מצינו שתהא הלל והודאה חלק ממצוה זו.

אלא דעיין בברכות (דף י"ד) דאיכא

מ"ד הסוכר דאף דמצות זכירת יציאת מצרים נוהגת כלילה אבל אין אומרים פרשת ציצית כלילה, כיון דציצית אינה נוהגת כלילה. וכדי לקיים את מצות זכירת יציאת מצרים צריך לומר, מודים אנחנו לך ה' אלוקינו שהוצאתנו מארץ מצרים ופדיתנו מבית עבדים ועשית לנו נסים וגבורות על הים ושרנו לך. ומבואר בגמרא שצריך לומר מודים אנחנו לך, והיינו הודאה, הרי דגם במצות זכירת יציאת מצרים צריכים להודות על יציאת מצרים, ובאמת שווים בזה מצוות סיפור יציאת מצרים ומצות זכירת יציאת מצרים, והדבר צריך תלמוד.

ונראה להוסיף בזה דבמצות סיפור יציאת מצרים נכלל גם דצריכים להלל ולהודות לקב"ה על זה שהוציאנו ממצרים, ולכן אנו קורים הלל כליל הסדר, אך מצות זכירת יציאת מצרים היא רק הזכירה עצמה. וראי' לזה מדברי הר"ן במגילה (סוף פרק שני) שכתב דלראבי"ע הסובר דהפסח נאכל עד חצות, צריך לקרוא את ההלל קודם חצות. הרי להדיא דהלל נכלל במצות סיפור יציאת מצרים והויא חלק ממנה, ואפשר לקרותה רק בזמן שיוצא ידי חובת מצות סיפור. ועוד יש להביא ראי' לזה, דהנה דרשינן בפסחים (דף ל"ו) דמצה היא לחם שעונין עליו דברים הרבה, וכתב רש"י (ד"ה שעונין) דדברים הרבה אלו הם הלל והגדה. הרי דסובר רש"י שצריך לקרות את ההלל על המצה, ומזה מוכח דהלל הוא חלק מההגדה וסיפור יציאת מצרים, דאם מצותה היא ככל קריאת הלל דעלמא א"כ למה צריך לקרות את ההלל על המצה.

ובאמת הדברים מפורשים בספר המצוות להרמב"ם (מצוה קנ"ז) וז"ל: וכל מי שיוסיף במאמר ויאריך הדברים בהגדלת מה שעשו לנו המצרים מעול וחמס ואיך לקח ה' נקמתנו מהם ולהודות לו יתעלה על כל טוב שגמלנו יהי יותר טוב וכו' עכ"ל. וכן מפורש בספר החינוך (מצוה כ"א) וז"ל: לספר בענין יציאת מצרים כליל ט"ו בניסן כל אחד כפי צחות לשונו ולהלל ולשבח השם יחברך על כל הנסים שעשה לנו שם עכ"ל.

ובאמת מה שחז"ל קורים את סיפור יציאת מצרים הגדה (פסחים דף קט"ו): ואין עוקרין את השלחן אלא לפני מי שאומר הגדה. דף קט"ו: מאן דאמר אגדתא

CHIEF R. JONATHAN SACKS
 (5) (1948 -)
 The four children

It may be that the 'four children' are not different people but successive stages in the development of a child. We begin by being unable to ask. We accept the world as given. The next stage in intellectual growth is curiosity (the 'simple' son). We ask questions with no ulterior motive. We simply want to learn. This is often followed by a period of testing and challenging the values we have received (the 'wicked' or adolescent son). The Hebrew word for adolescent, *na'ar*, also means 'to shake off'. The teenage years are ones where we develop our own identity by putting received values to the test. This can sometimes lead to rebellion as a form of self-exploration. The culmination of cognitive growth is 'wisdom', the point at which we have both internalised the values of our heritage and are sufficiently mature to see their objective merits. Although the Haggadah uses the word 'wise', rabbinic tradition preferred the phrase *talmid chakham*, a 'wise disciple'. Wisdom, in Judaism, is not a state, but a process of constant learning. That is why it lies as much in the questions one asks as in the answers. Every answer is itself the prelude to a deeper question, and thus there is constant growth as we move to new levels of understanding.

כ"ס קצק)

Since he dissociates himself from the group, he denies a basic principle

What principle? The answer is that though the rebellious child denies none of the thirteen principles of faith enumerated by Moses Maimonides, he does deny something else. Maimonides explains (*Hilkhot Teshuvah* 3:11): 'One who separates himself from the community, even if he does not commit a transgression but only holds aloof from the congregation of Israel, does not fulfil religious precepts in common with his people, shows himself indifferent when they are in distress, does not observe their fasts, but goes his own way as if he were one of the nations and did not belong to the Jewish people - such a person has no share in the world to come.'

The mere fact that an individual fails to identify with the collective fate of the Jewish people - even though he observes the commandments - is a denial of one of the principles of Judaism, namely that ours is a collective faith. Martin Buber was wrong when he called his great work on faith *I and Thou*. In Judaism the primary relationship is *We and Thou*. Despite its insistence on individual responsibility ('If I am not for myself, who will be?'), Judaism is equally insistent on collective responsibility ('And if I am only for myself, what am I?'). Long before Moses encountered God, he 'went out to his own people and watched them at their hard labour.' This was the birth of his active identity as a Jew. Though many Jews in the modern age found it difficult to believe, they identified with the Jewish people, fought its cause, and gave it their support. *Belonging is the first step to believing.* What makes the wicked son wicked, according to the Haggadah, is not that he fails to believe, but that he fails to identify with the people of whom he is a part.

ר' יוסף דב סולובייטצ'יק
 R. Yosef Dov Soloveitchik
 (1903 - 1993)
 ע"ה ה'תר"ץ (4) ה'תש"ב ס"ח

כ"י) וכל המרבה לספר ביציאת מצרים הרי זה משובח - הרמב"ם גורס בהגדתו שכל המרבה לספר ביציאת מצרים הרי זה משובח. וגירסא זו צריכה ביאור איזה נתינת טעם שייכת לכאן. והנראה לבאר את גירסת הרמב"ם, דדברי בעל ההגדה שכל המרבה לספר הוא המשך ונתינת טעם לדברי ההגדה שבא לפני כן דאפילו כולנו חכמים מצוה עלינו לספר ביציאת מצרים. וכך פירושם של דברים, ואפילו כולנו חכמים ונבונים ויודעים את התורה, ולפום דיהטא היינו צריכים להיות פטורים מלספר ביציאת מצרים כיון שכבר יודעים את הסיפור של יציאת מצרים. אע"פ כן חייבים אנו לספר ביציאת מצרים, כיון שכל המרבה לספר ביציאת מצרים הרי זה משובח, ואין מצות סיפור יציאת מצרים רק סיפור המעשה שיצאנו ממצרים, דאז חכמים היו באמת פטורים ממצוה זו כיון שכבר יודעים את זה, אך כיון דהמצוה היא להרבות בסיפור על כל פרטי, א"כ אפילו חכמים חייבים שאינם יודעים את כל הסיפור. ומה עוד לפי מה שביארנו (לעיל אות י"ט) דכל המרבה לספר ביציאת מצרים הכוונה דצריך לספר וללמוד את עומקם של הדברים, א"כ את זה ודאי דאין התכם יודע, דארוכה היא מארץ מדה ורחבה מני ים, ולפיכך גם חכמים ונבונים חייבים לספר ביציאת מצרים. נמצא דלגירסת הרמב"ם שכל המרבה הוא נתינת טעם למה חכמים חייבים לספר ביציאת מצרים.

ר' זלמן אברבךאל
 R. ZALMAN AUERBACH
 (1910 - 1995)
 ר"ה ה'תש"ב (6) ר' זלמן אברבךאל

מן המלאכים, ולכן היה זה מוכרח להיות רק על ידי הקדוש ברוך הוא בכבודו ובעצמו. וזה הוא הטעם שאמרנו חז"ל (במשנה בפסחים קטז: ובהגדה של פסח) "בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים" מכיון שיציאת מצרים אינה סתם שחרור מעבדות אלא לידה חדשה להיות סוג אחר מכל האומות.

הנבררים להיות סוג אחר של אומה, והמרחק הוא כיתרון האור מן החושך. כתיב בפרשת ואתחנן "או הנסה אלקים לבוא לקחת לו גוי מקרב גוי וגו' אשר עשה לכם ה' אלקיכם במצרים לעינוך". ודרשו חז"ל "לקחת לו גוי מקרב גוי", מקרב היינו כרועה שהושיט ידו למעי בהמה. והיינו שאין זה רק שחרור כי אם לידה חדשה, עלינו למדרגה גבוהה להתקדש יותר

ויוציאנו ה' ממצרים בהגדה של פסח אנו אומרים "ויוציאנו ה' ממצרים לא על ידי מלאך ולא על ידי שרף ולא על ידי שליח אלא הקדוש ברוך הוא בכבודו ובעצמו". הנה אם השמחה של יציאת מצרים היתה רק בגלל עצם השחרור מעבדות (גשמית) לחירות, מאי נפקא מינה על ידי מי נשתחררנו. אמנם העיקר ביציאת מצרים היה שנהפכנו למין אחר, הובדלנו מן

והגדת לבנך וגו'. צריך לדעת למה לא אמר ואמרת ^{12,34567} כי תבת הגדה מצינו לרבותינו ז"ל שאמרו (שפת פי"ז) שיתבונן בה דברים קשים כגידים. עוד קשה אומרו ביום ההוא ובסמוך גמר אמר בעבור זה ונדרשו רבותינו ז"ל (מכילתא ובהגדה) בשעה שמצה ומרור וגו' והוא בלילה ולא ביום ואם כן לא היה לו לומר אלא והגדת לבנך לאמר בעבור זה ואני יודע זמן ההגדה שהוא בלילה. עוד צריך לדעת אומרו לאמר והלא כבר אמר והגדת.

ונראה כי יכוון על דרך אומרים ז"ל (פסחים קט"ז) מתחיל בגנות ומסיים בשבח, יאמר גנות אבותיהם של האבות כי לא היה דבר משבח, והוא אומרו והגדת דברים קשים שלב האדם נעקש מהם, ואחר כך מסיים בשבח, והוא אומרו לאמר אמירות משבחות משמחים את הלב ומסעדים אותו, ואמר ביום ההוא הודיע במתק לשון צדיק כי הלילה ההוא יום יקרא לא לילה והוא אומרו (תהלים קל"ט) ולילה ביום יאיר, ולא

חש שתטעה לומר יום ממש ממה שגמר אמר בעבור זה שהוא בשעת מצה כו' כאומרים ז"ל. ואולי כי סמך ביום ההוא עם והגדת כי גם נס זה בכלל מצות ההגדה: עוד ירצה באמרו לאמר להיות שאמר והגדת לבנך תנח אם יש לו בן אם אין לו בן יהיה פטור תלמוד לומר לאמר שעל כל פנים צריך להגיד אפלו בינו לבין עצמו. ואם תאמר כיון שעל כל פנים הוא צריך להגיד אפלו בינו לבין עצמו אם כן למה אמר לבנך. ואולי שבאמצעות היתור אני מבין כן ולא בלא יתור. ואפשר עוד שיגמז באמרו והגדת לבנך שאם יגיד הגדה האמורה בענין יזכרו ה' שיגיד לבנו ויגדי שלא תטעה לומר דוקא, לזה אמר לאמר:

בעבור זה. אולי שרמז בתבת זה י"ב מצוות הרשומים בחג הפסח. ג' דברים פסח מצה ומרור, והגדה, וז' ימי החג, וקדוש יום א' וב', הרי י"ב כמספר ז"ה, והוא אומרו בעבור זה עשה וגו', והגם

אור יקר

ח) כי תבת הגדה מצינו לרז"ל שאמרו. עיין פירש"י בפר' יתרו (להלן יט, ג) בפסוק ותגיד לבני ישראל [ומקורו בשבת (פג)] ודרשו רז"ל בשעה שמצה ומרור. הוא במכילתא פר' בא (פר' יח, ח) והגדת לבנך שומע אני מראש חודש, תלמוד לומר ביום ההוא, אי ביום ההוא יכול מבעוד יום, תלמוד לומר בעבור זה, בשעה שיש מצה ומרור מוגחים לפניך.

ונראה כי יכוון על דרך אומרים ז"ל. בפסחים (קטז) במשנה מתחיל בגנות ומסיים בשבח, ואמרינן בגמ' (שם) מאי בגנות, רב אמר מתחילה עובדי עבודה זרה היו אבותינו וכו'.

והוא אומרו ולילה כיום יאיר. ע"י אור החיים לעיל (יב, ט) בפסוק ויקם פרעה לילה ובמה שכתבתי שם.

דמעמד. הר סיני לחוד, היה עליהם יראתו יתברך. ועוד נראה
 דהנה איתא גוי העוסק בתורה חייב מיתה, שנאמר תורה צוה
 לנו משה מורשה, לנו מורשה, ולא להם. (סנהדרין נ"ט) ולפי"ז
 נראה דלא נתן לנו את התורה, הכוונה באמת היה נותן
 התורה. רק דלא היה נותן "לנו" דתהא מורשה רק לנו ולא
 לעכו"ם.

קמז.

הנה הא דמזכירים יציאת מצרים בק"ש. צ"ב איזה שייכות יש
 לזכירת יציאת מצרים, לק"ש. הלא היא מצוה מיוחדת.
 והנראה, דכתיב (במדבר ט"ו) אני ה' אלקיכם אשר הוצאתי
 אִתְּכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לְהִיּוֹת לָכֶם לְאֱלֹהִים וְגו'. והיינו דכל
 תכלית י"מ לא היתה בשביל היציאה ממצרים, אלא "להיות
 לכם לאלקים". וכיון שכן הרי יש בזכורת י"מ שהוא למען
 להיות לכם לאלקים, קבלת עול מלכות שמים, ולכן היא נכללת
 בק"ש, שהוא ענין קבלת עול מלכות שמים. ובזה מתבאר מה
 דאיתא בפסחים (קט"ז). מתחיל בגנות ומסיים בשבח, ופליגי
 מאי בגנות, רב אמר מתחילה עובדי ע"ז היו אבותינו. ושמואל
 אמר עבדים היינו. וצ"ב מאי שייכא מתחילה עובדי ע"ז
 לסיפור יציאת מצרים. אך לפמש"כ הרי כל יציאת מצרים הוא
 למען קבלת מלכותו יתברך, ולכן צריך לספר שמתחילה היו
 אבותינו עובדי ע"ז ועתה יצאנו ממצרים. וקבלנו את התורה.

קמח.

בדכות (י"ב:) במשנה. אמר ראב"ע וכו' שנאמר למען חזכר
 את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיך, ימי חיך הימים,
 כל ימי חיך הלילות. והח"א ימי חיך העולה"ז כל להביא
 לימות המשיח, ע"כ. וצ"ב דבדברי בן זומא אמר כל ימי
 חיך הלילות, ובדברי חכמים אמר להביא לימות המשיח, מ"ש
 דאמר כאן "להביא", ונראה דחילוק בין לילה לב"ז,
 לימות המשיח לחכמים, דיום ולילה הוו תרי מצות. דנאמר
 מצוה להזכיר ביום, ומצוה להזכיר בלילה, אל לימות
 המשיח, אינה מצוה מיוחדת דנאמרה לימות המשיח. אלא
 דנכללת במצוה בעוה"ז, והיינו דאמר "להביא" דנכלל
 בה דימות המשיח לא מופקע ממצוה להזכיר דאיתא בעולם

מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות שבכל הלילות אין אנו מטבלין אפילו פעם אחת והלילה הזה שתי פעמים שבכל הלילות אנו אוכלין חמץ או מצה. והלילה הזה כלו מצה שבכל הלילות אנו אוכלין שאר ירקות והלילה הזה מרור. שבכל הלילות אנו אוכלין ושותין בין יושבין ובין מסבין והלילה הזה כלנו מסבין.

עבדים היינו לפרעה במצרים ויוציאנו יי אלהינו משם ביד חזקה וכוזרוע נטויה ואלו לא הוציא הקדוש ברוך הוא את אבותינו ממצרים עדין אנו ובנינו ובני בנינו משועבדים היינו לפרעה במצרים ואפילו כלנו חכמים כלנו גבורים כלנו יודעים את התורה מצוה עלינו לספר ביציאת מצרים. וכל המרבה לספר ביציאת מצרים הרי זה משבח.

וגם אנו אומרים. השתא הכא אנו מקיימים מצות לחם עוני בלבד, לשנה הבאה בארעא וכו' נקיים מצות הפסח ככל חקותיו וכלל משפטיו¹⁵. וי"א כי לכך נאמר לשון ארמי, כדי שלא יכירו המלאכים ויקטרגו עלינו כשאנו מתפארים בכל זה, ויזכרו עונותינו שאין אנו כדאי ליגאל¹⁶.

ואין אנו מווגין כוס ב' עד שיגמור הא לחמא, וידרשו בענין הפסח. ואחר כך מווגין, ואומרים על כוס ב' מה נשתנה וכו' *¹⁶.

שבכל הלילות אין אנו מטבלין אפי' פעם אחת. קודם סעודה, והלילה הזה שתי פעמים. קודם סעודתינו, א' בכרפס ואחת במרור¹⁷.

שבכל הלילות אנו אוכלים שאר ירקות והלילה הזה מרור. קשי' לרש"י, וכי אין אנו אוכלין בלילה הזה שאר ירקות. ופי' הוא ז"ל, כי כל מה שאנו אוכלין בלילה הזה הוא מרור אלינו זכר וכו' *¹⁸. ואינו נכון, אלא כך פירושו, שבכל הלילות אנו אוכלים בתחלת סעודתנו שאר ירקות מתוקות, שמכשירי' האדם לאכילה, והלילה הזה אנו עושים תחלת סעודתנו מרור וכו' *¹⁹.

עבדים היינו וכו'. זהו תחלת ההגדה ותשובת מה נשתנה לפי שעבדי' היינו לפרעה וכו' *²⁰. ובגמרא אמרו²¹ מתחיל בגנות ומסיים בשבת, לתת שבח והודאה לה' אשר מאשפות ירים אביון. ונחלקו בגמ' מאי גנות. רב אמר מתחלה, ורבא²² אמר מעבדים היינו לפרעה, ומסקנא כוותיה. דהוא בתראה, ורב נחמן עבד כוותיה בעובדא דדרו עבדיה, ומסתברא, שלא נחלקו אלא באיזה מתחילים, דרב סבר מתחיל' כמו שהיה מעשה ורבא אמר מעבדים שהוא תוקפו של נס ואח"כ מתחילין בגנות ע"א, ולפ"ז מנהגנו כרבא²⁴. דאי פליגי לגמרי, נהיגנ' דלא כחד.

ואלו לא הוציא וכו'. י"מ, והיאך אפשר לומר כן שהרי כבר נשבע לאברהם בין הבתרים

הגורסים כן. 15 וכ"ה בשבה"ל ות"ר בשם י"מ. ופי' נוספים ע"י באבודרהם, רשב"ץ ויעב"ץ שהוא לענין הגאולה. 16 פי' המילים השתא הכא כו', אבל הסיפא בלה"ק. ועי' לעיל בטעמי אמירת הא לחמא עניא בארמית. *16 עי' בהקדמת רבנו לפי', הערות 64, 65. 17 שם קטו, א. וכ"ה ברי"ד, ארחות חיים וכלבו בשם י"מ, שבה"ל ות"ר, אבודרהם. 18 בפי' להגדש"פ. [וברבינו שאלת ההטבלה קודמת לשאלת המרור, ובכל הגי' הוא להיפוך]. 19 וכ"ה באבודרהם. וברשב"ץ פי' שהלילה הזה חובה באכילת מרור. 20 פי', שזו תשובה על כל השאלות. שלפי שעבדים היינו, אוכלים אנו מצה ומרור כאבותינו. ולפי שנעשו בני חורין, אוכלים אנו בהסבה דרך חירות. וכ"ה ברשב"א, ארחות חיים וכלבו, תניא רבתי אבל בויטוי, שבה"ל ועוד שזו תשובה רק על ההסבה דרך חירות, ועונים עליה תחילה שהיא זקוקה לכל השאלות [פרט למרור], ובהמשך ההקדמה התשובות לשאר השאלות. 21 שם, שם. 22 כגי' כי"מ ב'. ועי' דק"ס שכ"ה בעוד ששה כת"י. ולפנינו: שמואל. ובר"ח: ר' יוסף. 24 כרבינו